

Boekuitgave: Wederopbouwboerderijen. Agrarisch erfgoed in de strijd over traditie en modernisering, 1940-1955

auteur: Sophie Elpers, uitgever: nai010

verschijningsdatum: eind 2018

328 p., 100 afbeeldingen, hardcover



Inleiding/Samenvatting

De wederopbouw van de meer dan negenduizend boerderijen die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland verwoest werden, vond in een geladen spanningsveld tussen behoud en innovatie plaats. Hieraan lag ten grondslag dat boerderijen twee functies hadden. Het waren enerzijds objecten met een uitgesproken symbolische functie: zij stonden voor bepaalde tradities en waarden en moesten bijdragen aan de versterking en de vorming van een nationale identiteit. Anderzijds betrof het agrarische gebruiksobjecten die van centraal belang waren voor de modernisering van de Nederlandse landbouw.

Het boek vertelt het verhaal achter de wederopbouwboerderijen. Het brengt de verschillende standpunten van de vele actoren die bij de bouw betrokken waren bijeen en geeft een beeld van de dynamiek en complexiteit van de wederopbouw. Tegelijkertijd wordt met het perspectief op de tegenstrijdigheden en ambivalenties, de worstelingen, de conflicten en allianties, de toenaderingen en de compromissen een algemener cultuurhistorisch tijdsbeeld gegeven van de wederopbouwperiode.

Met als basis een academisch proefschrift, in 2014 aan de Universiteit van Amsterdam verdedigd onder de titel 'Erfenis van het verlies. De strijd over de wederopbouw van boerderijen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog', weet het boek de balans te vinden tussen een op een wetenschappelijk onderzoek gebaseerd en een publiekstoegankelijke publicatie. Een groot aantal originele afbeeldingen maakt het boek levendig.

Terwijl er de laatste jaren centrale publicaties over de wederopbouw van stedelijke architecturen en over wederopbouwregio's verschenen zijn, is deze publicatie de eerste die een breed beeld geeft van

de wederopbouw van boerderijen. Dit is opmerkelijk gezien de deels enorme verwoestingen op het platteland en het uiterst omvangrijke wederopbouwproject dat daaraan verbonden was.

Het boek is ingebed in een hedendaagse context doordat het aansluit bij de actuele grote belangstelling voor wederopbouwarchitectuur in Nederland, een belangstelling die te maken heeft met de angst dat de architectuur uit een belangrijke periode van de Nederlandse geschiedenis een drastische transformatie ondergaat of zelfs verdwijnt. De publicatie geeft een indicatie over de 'waarde' van wederopbouwboerderijen in Nederland. Ook kunnen steeds minder tijdgenoten over hun ervaringen met de wederopbouw vertellen. Deze tijdgenoten komen in het boek aan het woord.

Inhoud

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden in Nederland ruim negenduizend boerderijen verwoest. Zo'n vijfhonderdvijftig boerderijen werden in de meidagen van 1940 vernietigd, met name bij de Grebbelinie. De meeste boerderijen gingen in het laatste jaar van de oorlog verloren, voornamelijk in Noord-Brabant, Gelderland en Limburg.

De wederopbouw van de boerderijen werd gecoördineerd en georganiseerd door een overheidsinstelling. Hierbij hoorde het opstellen van richtlijnen voor de wederopbouw en het beoordelen van bouwtekeningen van particuliere architecten die bij de wederopbouw werden ingeschakeld. Maar ook buiten het institutionele kader hielden zich verschillende actoren bezig met de wederopbouw van boerderijen: onder andere particuliere architecten, de Bond Heemschut, de Rijkslandbouwarchitect, de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst, de landbouworganisaties, de individuele boeren en boerinnen. Tussen de verschillende actoren ontstond een strijd over traditie en modernisering die uiteindelijk de architectuur van de nieuwe boerderijen bepaalde.

De voorstanders van het traditionele regionaal typisch bouwen, waaronder de Bond Heemschut, schoonheidscommissies en architecten als Jan Jans, zagen vooral een symbolische functie in de boerderijen. Terwijl zij ermee akkoord gingen dat de boerderijen binnen gemoderniseerd werden, pleitten zij voor een traditioneel uiterlijk van de nieuwe wederopbouwboerderijen. Want traditionele boerderijen symboliseerden voor hen het nationaal eigene: nationale identiteit. Na de ervaringen van bezetting en oorlog zou er een zedelijk en moreel verval van de bevolking te constateren zijn en het verdwijnen van een nationaal verband. Een traditionele regionaal typische wederopbouw, zo meenden zij, kon nationale eenheid, moraal en zeden symboliseren en tegelijkertijd ook scheppen. Bovendien zou met een traditionele wederopbouw van de in de oorlog verloren boerderijen een ander – sluipend – verlies tegengewerkt kunnen worden, namelijk het verlies van 'volkscultuur' op het platteland dat als negatief effect van moderniseringsprocessen op het platteland werd geïnterpreteerd.



Traditionele wederopbouwboerderij in Elst, Gelderland, 1948.

Daarentegen werd door de landbouworganisaties, boeren en boerinnen, de Heidemaatschappij en de Nederlandse overheid de wederopbouw vooral als kans gezien om de modernisering van boerderijen door te zetten. De gebruiksfunctie van de boerderijen stond centraal. Al voor de oorlog was er een discussie gaande over een noodzakelijke modernisering van boerderijen en de aanpassing van de boerderijen aan ontwikkelingen in de landbouw. Daarvoor zou het traditionele bouwen dat regionaal typische boerderijvormen en architectuurstijlen betekende mogelijk verlaten moeten worden. De verwoestingen en de wederopbouw maakten deze discussies over boerderijbouw tot een urgent onderwerp. Moderne wederopbouwboerderijen moesten leiden tot effectief werken op de boerderij, tot de verbetering van de hygiëne en tot de verbetering van de brandveiligheid. Vanaf 1950 werd een bepaald boerderijtype gepropageerd dat overal in het land gebouwd zou kunnen worden: de gelede boerderij. Dit boerderijtype, dat in weinig opzichten nog leek op de traditionele boerderijvormen, bestond uit per functie aparte bouwlichamen met telkens slechts een verdieping. Men hoopte door deze bouwwijze bouwkosten te besparen, de brandveiligheid te vergroten en boerderijen dynamisch te kunnen uitbreiden.



Gelede boerderij in Empel, Noord Brabant, 1950.

Terwijl de meeste boerderijen in 1944 en 1945 verwoest waren en de wederopbouw ervan na de Tweede Wereldoorlog plaatsvond, was tijdens de Duitse invasie in mei 1940 ook al een honderdtal boerderijen verwoest. De wederopbouw hiervan vond tussen 1940 en 1943 plaats. In tegenstelling tot het hevig gevoerde debat over modernisering en traditie dat na de oorlog plaatsvond, was men het bij de wederopbouw van deze boerderijen eens: de boerderijen moesten binnen gemoderniseerd worden, maar de buitenkant moest traditioneel zijn. Met een regionaal typische wederopbouw kon namelijk juist het 'eigene', 'typisch Nederlandse' benadrukt worden als tegengif tegen de bezetter. Ironisch genoeg ondersteunden ook nationaalsocialistische instanties een traditionele wederopbouw – echter om volstrekt tegengestelde redenen: nationaalsocialisten zagen Germaanse wortels in traditionele boerderijvormen in Nederland. Door zich bij de wederopbouw aan traditionele vormen te houden zou de – verondersteld – Germaanse oorsprong beklemtoond, een diepe culturele verbondenheid met het land van de bezetter aangetoond en de annexatie gelegitimeerd worden.

Wat voor architectuur is uiteindelijk gebouwd: De meeste wederopbouwboerderijen tonen traditionele streekeigen vormen die een gemoderniseerde binnenkant omhullen. Terwijl men aanvankelijk naar toenaderingen zocht, stelde zich de groep van de moderniseerders in het debat over de wederopbouw steeds compromislozer op. Tegen het einde van de wederopbouwperiode ontstonden steeds meer boerderijen die geen traditionele vormen meer toonden.

Het boek laat zien dat de architectuur van de wederopbouwboerderijen slechts te begrijpen is tegen de achtergrond van de strijd over modernisering en traditie: de tegenstrijdigheden en ambivalenties, de conflicten en allianties, de toenaderingen en de compromissen tussen de verschillende partijen bepaalden de complexiteit en dynamiek van de wederopbouw. De blik hierop levert tegelijkertijd een algemener cultuurhistorisch tijdsbeeld over Nederland in het midden van de twintigste eeuw.

Opzet

Het boek is zowel thematisch als chronologisch opgezet.

In de inleiding worden de vraagstellingen en methodieken van het onderzoek uitgelegd. Hoe verliep de wederopbouw van de in de oorlog verwoeste boerderijen en welke betekenissen kregen modernisering en traditie toegekend door de verschillende actoren die zich met de wederopbouw bemoeiden? Hoe gingen de actoren met elkaar in debat? Op welke wijze speelden modernisering en traditie een rol bij de daadwerkelijke wederopbouw van boerderijen en hoe zijn de visies op modernisering en traditie 'gematerialiseerd' in de wederopbouwboerderijen? De studie berust voor een essentieel deel op archiefonderzoek. Het archief van het Bureau Wederopbouw Boerderijen vormde een van de bronnen. Ook archieven van andere (overheids)instellingen en van particulieren, sleutelfiguren van de wederopbouw als boerderijonderzoeker R.C. Hekker en Rijkslandbouwconsulent voor Boerderijbouw G.J.A. Bouma, werden geraadpleegd. Naast archiefstukken waren artikelen uit streek-, landbouw- en architectuurbladen een belangrijke bron. Een verdere bron werd zelf gegenereerd: *oral history* interviews met boeren en boerinnen, met architecten en met een bouwtekenaar die de wederopbouw hebben meegemaakt.

In hoofdstuk 1 worden de verwoestingen tijdens de Tweede Wereldoorlog beschreven. Na een algemeen overzicht wordt een nauwkeurig beeld gegeven van de verwoestingen van boerderijen. De studie heeft een reikwijdte die geheel Nederland betreft. Voor specifiek regionale of lokale voorstellingen is de aandacht gericht op vier regio's met relatief veel wederopbouwboerderijen: de omgeving van de Grebbelinie (Gelderland en Utrecht), de regio rond de gemeente Mill (Noord-Brabant), de regio rond de gemeente Groesbeek (Gelderland) en Walcheren. In hoofdstuk twee wordt stilgestaan bij de oorlogsgebeurtenissen in deze vier regio's.

De volgende drie hoofdstukken behandelen de drie kaders waarin de wederopbouw heeft plaatsgevonden: het institutionele kader, het kader van de belangstelling voor traditie en het kader van de belangstelling voor modernisering.

Hoofdstuk 2 is gewijd aan de instelling die de wederopbouw van boerderijen heeft georganiseerd en gecoördineerd: het Bureau Wederopbouw Boerderijen en zijn opvolger de Afdeling Boerderijbouw van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. De beschrijving van organisatie, taken en werkwijze van het bureau/de afdeling en de beschrijving van de financiering van de wederopbouw laten zien hoe de wederopbouw georganiseerd was en welke centrale rol de overheid daarbij speelde. Het hoofdstuk richt zich uiteindelijk op de visies van het Bureau Wederopbouw Boerderijen/de Afdeling Boerderijbouw op traditie en modernisering en de effecten daarvan op de wederopbouw.

In hoofdstuk 3 en 4 staan de actoren centraal die zich buiten het institutionele kader met de wederopbouw van boerderijen hebben beziggehouden. Hun visies op traditie en modernisering, de daarachter liggende motieven en de daaraan verbonden activiteiten worden geanalyseerd tegen de achtergrond van de politiek-maatschappelijke en economische context van de bezettingstijd en de periode na de bevrijding. De aandacht gaat uit naar de onderlinge relaties en naar de vraag hoe de actoren met elkaar en met het Bureau Wederopbouw Boerderijen/de Afdeling Boerderijbouw in debat gingen.

Hoofdstuk 3 behandelt de actoren die zich voor een streekeigen boerderijbouw inzetten. Het betreft een heterogene groep actoren waarin – vanuit compleet verschillende motieven – zowel de Duitse bezetter, de Nederlandsche Landstand en 'germanofiele' Nederlandse volkskundigen als ook de Bond Heemschut, schoonheidscommissies, toeristenorganisaties, de architect Jan Jans en Rijkslandbouwconsulent voor Boerderijbouw G.J.A. Bouma, beiden liefhebbers van het heemschutidee, waren vertegenwoordigd. In het kader van de aandacht voor de Duitse bezetter bevat het hoofdstuk ter vergelijking een paragraaf over de boerderijbouw in Duitsland tijdens het naziregime.



Gevelsteen van een wederopbouwboerderij in Woudenberg, Utrecht.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een excurs over een gevelsteen met een uit het vuur springende leeuw die in veel boerderijen werd aangebracht en de wederopbouw moest symboliseren. Het onderwerp van de steen verwijst door de expliciete nationale symboliek in gecompriëerde vorm naar de thema's die in het hoofdstuk aan bod komen.

Hoofdstuk 4 gaat over de actoren die zich bij de wederopbouw inzetten voor modernisering en steeds duidelijker erop aandrongen om het streekgebonden bouwen te verlaten. Het betreft de Nederlandsche Heidemaatschappij, verschillende architecten, landbouw(onderwijs)instellingen en de belangenorganisaties van boeren en boerinnen. De belangenorganisaties zijn op twee verschillende manieren bijzonder uitgelicht: enerzijds is specifiek gekeken naar de medialisering van hun visies. Anderzijds is bijzondere aandacht besteed aan de visies van de boerinnenorganisaties en hun grootschalige activiteiten op het gebied van de wederopbouw van het woongedeelte. Ook de individuele boeren en boerinnen zelf, hun eisen aan de wederopbouw en hun ervaringen ermee, komen ruim aan de orde. Daarbij gaat de belangstelling ook uit naar de betekenisvolle overgangsfase tussen verlies en wederopbouw en de ervaringen van boeren en boerinnen met noodvoorzieningen.

Het laatste hoofdstuk vat de resultaten van het onderzoek samen en geeft concluderende bevindingen. Er wordt benadrukt dat het – op het idee van de gemeenschapsbevestigende en -vormende eigenschappen gebaseerde – streekeigen bouwen steeds vuriger betwist werd. Dit tegen de achtergrond van de noodzakelijke modernisering van de boerderijen om de situatie van de Nederlandse landbouwconomie op micro- en macroniveau te verbeteren. Terwijl aanvankelijk zowel de pleitbezorgers van het traditionele bouwen als ook diegenen voor wie modernisering voorop stond naar toenaderingen zochten, stelde de laatste groep zich vanaf de late jaren veertig steeds compromislozer op. Verder wordt belicht dat complexe machtsverhoudingen achter de wederopbouw schuilgingen en dat het debat over de wederopbouw ook steeds ging over competitieve kwesties rond zeggenschap en expertise over de boerderijbouw. Daarbij werd nieuwe kennis gegenereerd die ook na de wederopbouw van betekenis zou blijven, bijvoorbeeld in het kader van de ruilverkaveling en de streekverbetering.

Extra

Om de tekst beter doorzoekbaar te maken, is een uitgebreide index toegevoegd.

Het boek bevat bovendien drie kaderteksten die additionele informatie geven en daardoor het boek makkelijker leesbaar maken. Een kadertekst geeft uitleg over de vijf hoofdgroepen van historische boerderijen die wij tegenwoordig onderscheiden. Een tweede kadertekst gaat over de geschiedenis van het archief van het Bureau Wederopbouw Boerderijen dat een waardevolle basis voor deze

studie vormt. De kadertekst helpt geïnteresseerden die met het archief aan de slag willen gaan, om de huidige samenstelling van het archief en daarmee de mogelijkheden die het al dan niet biedt, te begrijpen. Een derde kadertekst bevat een chronologisch overzicht over de wederopbouw van boerderijen en de belangrijkste daarmee samenhangende gebeurtenissen.

Doel en motivatie

Hoofddoel van de boekuitgave is om de wederopbouw van boerderijen tussen 1940 en 1955 op kaart te zetten en een breed publiek inzicht te bieden in de strijd over traditie en modernisering die de wederopbouw bepaalde. Door dit perspectief op de context van de wederopbouw wordt tevens een algemener cultuurhistorisch tijdsbeeld gegeven van de wederopbouwperiode in Nederland.

Het boek wil een vakpubliek (historici, landbouwhistorici, architectuurhistorici, etnologen, antropologen, architecten, ruimtelijke ontwerpers, ontwikkelaars en planners, beleidsmakers, overheden) informeren over een tot nog toe vrij blinde vlek in de geschiedschrijving over de wederopbouw in Nederland. Dit betreft zowel het onderwerp boerderijen als ook de benaderingswijze via de verschillende actoren die allemaal betrokken waren bij de wederopbouw, zij het om bestuurlijke, economische, politieke of ideologische redenen of 'gewoon' om de reden een goed alledaags leven te hebben op de boerderij.

Distributie

Het boek verschijnt in een oplage van 1.200 exemplaren. Het is zowel voor een groter geïnteresseerd publiek als voor de vakwereld bedoeld.

Informatie betrokkenen

Auteur

Dr. Sophie Elpers (1978) is etnoloog, gespecialiseerd in alledaagse materiële cultuur. Zij studeerde etnologie en kunstgeschiedenis in Bonn, Keulen, Leiden en Amsterdam. In 2014 verdedigde zij haar proefschrift getiteld 'Erfenis van het verlies. De strijd om de wederopbouw van boerderijen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog' aan de Universiteit van Amsterdam. Sophie Elpers werkt als postdoc onderzoeker (tenure track) bij het Meertens Instituut (KNAW) in Amsterdam en is bovendien wetenschappelijke medewerker bij het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem, afdeling Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland. Sophie Elpers is senior editor van het internationale peer reviewed online tijdschrift *Cultural Analysis*, redacteur van *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* en executive vice president van *SIEF - International Society for Ethnology and Folklore*. Zij maakte diverse boeken waaronder 'Hollandser dan kaas. De geschiedenis van Frau Antje' (AUP 2009), 'Immaterieel erfgoed en volkscultuur. Almanak bij een actueel debat' (samen met Hester Dibbits, Peter Jan Margry en Albert van der Zeijden, AUP 2011), 'Landwirtschaftliches Bauen im Nordwesten zwischen 1920 und 1950 (red. samen met Thomas Spohn en Edeltraud Kluebing, Aschendorff 2009) en 'Die Musealisierung der Gegenwart. Von Grenzen und Chancen des Sammelns in kulturhistorischen Museen' (red. samen met Anna Palm, transcript 2014).

Uitgever

Stichting nai010 uitgevers is specialist in het uitgeven van hoogwaardige publicaties op het gebied van architectuur, stedenbouw, kunst en design. Sinds 2012 is nai010 uitgevers tevens de grootste internationaal opererende uitgever in haar vakgebied. nai010 ontwikkelt boeken op eigen initiatief of in samenwerking met vooraanstaande architecten, kunstenaars en culturele instellingen. We werken onder meer samen met het Rijksmuseum Amsterdam, het Stedelijk Museum 's-Hertogenbosch, het Kröller-Müller Museum, het Nederlands Fotomuseum, de TU Delft, het Mondriaan Fonds, de ETH Zürich, verschillende architectenbureaus, overheden en culturele instellingen in binnen- en buitenland. Regelmatig realiseren we publicaties in coproductie met buitenlandse uitgevers. Onze boeken worden wereldwijd gedistribueerd en verkocht in meer dan 1500 boekhandels over de hele wereld. Marcel Witvoet is de verantwoordelijk uitgever voor deze publicatie bij nai010.

Vormgever

Voor deze publicatie werkt nai010 uitgevers samen met de vormgever Huug Schipper, Studio Tint. Studio Tint is een Haags bureau voor grafische vormgeving en tekst. Sinds 1984 werkt Studio Tint met een klein team grafisch ontwerpers voor (middel)grote opdrachtgevers. Studio Tint ontwerpt boeken, tijdschriften, jaarverslagen, folders, brochures, posters, illustraties, infographics, websites en schrijft tekst.

Subsidie

De publicatie van het boek is mogelijk gemaakt door de financiële steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds, het De Gijselaar-Hintzenfonds, de Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, de Stichting Mr. Dr. J.C. van Overvoorde, de Stichting Professor van Winter Fonds en het Meertens Instituut.